

עין תחת עין

"עין תחת עין שון תחת שון יד תחת יד רגל תחת רגל: פְּנִיָּה תַּחַת פְּנִיָּה פָּצַע תַּחַת פָּצַע חַבּוּרָה תַּחַת חַבּוּרָה" (שמות כא כד-כה).¹

"וְאִישׁ כִּי יִתֵּן מוֹם בְּעַמִּיתוֹ כַּאֲשֶׁר עָשָׂה כֵּן יַעֲשֶׂה לוֹ: שֹׁבֵר תַּחַת שֹׁבֵר עֵין תַּחַת עֵין שֹׁן תַּחַת שֹׁן כַּאֲשֶׁר יִתֵּן מוֹם בְּאָדָם כֵּן יִתֵּן בוֹ" (ויקרא כד כ-כא).²

"וְלֹא תַחֲסוּ עֵינֶיךָ נֶפֶשׁ בְּנֶפֶשׁ עֵין בְּעֵין שֹׁן בְּשֹׁן יָד בְּיָד רֶגֶל בְּרֶגֶל" (דברים יט כא).³

מכילתא דרבי ישמעאל משפטים - מסכתא דנזיקין פרשה ח

"עין תחת עין" - ממון.⁴ אתה אומר ממון, או אינו אלא עין ממש? היה רבי ישמעאל אומר: הרי הוא: "אומר מכה בהמה ישלמנה ומכה אדם יומת" (ויקרא כד כא), הקיש הכתוב נזקי אדם לנזקי בהמה ונזקי בהמה לנזקי אדם. מה נזקי בהמה לתשלומין, אף נזקי אדם לתשלומין.⁵

רבי יצחק אומר: הרי הוא אומר: "אם כופר יושת עליו" (שמות כא ל), והרי דברים קל וחומר: מה במקום שענש הכתוב מיתה לא ענש אלא ממון, כאן שלא ענש מיתה, דין הוא שלא יענש אלא ממון.⁶

רבי אליעזר אומר: עין תחת עין, שומע אני בין מתכוין בין שאינו מתכוין אינו משלם אלא ממון, והרי הכתוב מוציא המתכוון לעשות בו מום שאינו משלם אלא [ממש], שנאמר: "וְאִישׁ כִּי יִתֵּן מוֹם בְּעַמִּיתוֹ" (ויקרא כד יט).⁷

מסכת בבא קמא דף פג ב – פד א

... "עין תחת עין" (שמות כא כד) אמר רחמנא. אימא: עין ממש! לא סלקא דעתך, דתניא: יכול סימא את עינו - מסמא את עינו, קטע את ידו - מקטע את ידו, שיבר את רגלו - משבר את רגלו! תלמוד לומר: מכה אדם ומכה

¹ צריך לקרוא את הפרשה בהקשר רחב יותר לפנייה ואחרייה. לפנייה, "כי ינצו אנשים" הדנה במריבה בין אנשים, אשר עשויה להסתיים בגרימת נזק או אפילו במוות, כולל אישה הרה שהייתה מעורבת בקטטה ונהרגה או נפצעה, ראה שם: "נפש תחת נפש". ולאחרייה, בהכאה של עבד שיוצא בשן ועין, ונפשו-חירותו ניתנים לו במחיר הכאתו. וכן בדין בעלים של שור שהרג אדם. ראה פירוש אבן עזרא לפסוק כג שקושר את שלושה הנושאים האלה ואנו נתמקד ב"עין תחת עין" שמייצג גם את "שבר תחת שבר", "שון תחת שך" וכו', ביטוי ששגור בלשון ימינו עם צליל קמאי ברור.

² חזר העניין ונשנה בפרשת אמור וכאן הדברים עוד יותר חריפים וחדים: "כאשר עשה כן יעשה לו ... כאשר יתן מום באדם, כן ייתן בו". וגם כאן צריך לקרוא את העניין כולו שמדבר גם על הכאת אדם וגם על הכאת בהמה. שוב, ראה אבן עזרא שם כיצד הוא מבאר את פסוקים יז ויח, כיצד "נפש תחת נפש" מתפרש הן לבהמה והן לאדם, אך באופן שונה. ואנחנו כאמור, נתמקד ב"עין תחת עין" שהוא הכאה חמורה אך לא הריגה ונראה כיצד פרשו חז"ל עניין זה.

³ יש לנו בעצם פסוק נוסף בפרשת עדים זוממים שלכאורה גם הוא שייך לנושא. נראה את התייחסות הגמרא אליו בהמשך.

⁴ הלשון הקצרה והפסקנית בה פותחת המכילתא כאילו אומרת: עין תחת עין זה תשלומי ממון ולא עקירת עין בפועל, זה ברור ופשוט. ראה תרגון יונתן לפסוק: "דמי עין תחת עין, דמי שן תחת שן, דמי יד תחת יד דמי רגל תחת רגל". עכשיו שנקבע מה שנקבע, צא ולמד. לך ומצא את הסמך במקרא, את הנימוק, את הפסוק המסייע. אבל ההלכה כבר היא כאן. אפשרות אחרת ללשון זו היא ההקשר של המכילתא והפסוקים בתורה לעניין האנשים הנצים והאשה המעורבת. פסוק קודם נאמר בפירוש: "נפש תחת נפש", שהתכוון להרוג את הבעל ופגע באישה ושם יש מחלוקת אם מדובר בנפש ממש כדן כל רוצח, או שמדובר בתשלום ממון, כשיטת רבי, משום שלא התכוון להרוג את האישה. באה המכילתא כאן וקובעת: כאן, ודאי ממון.

⁵ להבנת דרשה זו של ר' ישמעאל צריך לעיין היטב בפסוקים שבפרשת אמור יז-כא ולראות כיצד פסוק כא שר' ישמעאל מביא חותם את העניין ומשלים את פסוקים יז-ח המבחינים גם הם בין אדם לבהמה: "וְאִישׁ כִּי יִקֶּה כֵּל נֶפֶשׁ אָדָם מוֹת יוּמָת: וּמִכָּה נֶפֶשׁ בְּהֵמָה יִשְׁלַמְנָה נֶפֶשׁ תַּחַת נֶפֶשׁ". אחרי כל הבחנות המקרא, באים חז"ל ואדברא, משוויים הכאת בהמה להכאת אדם (שלא הרגה אותו): "מה נזקי בהמה לתשלומין, אף נזקי אדם לתשלומין". ואיפה ההבדל? בהריגה. שההורג בהמה חייב תשלומין, הגם שאמרה התורה: "נפש תחת נפש" בהמה דוקא (ראה פסוק יז!), וההורג אדם אין לו כופר בממון ככתוב: "וְלֹא תִקְחוּ לְפָר לְנֶפֶשׁ רִצְחָן" (במדבר לה לא). עוד ראה פירוש רמב"ן על הפסוק בפרשת אמור שם: "אין נפש תחת נפש - בהמה, ממש, שיצטרך לקנות לו בהמה כבהמתו, אבל שישלם לו דמים בשווי הנזק אשר עשה לו. וכן שבר תחת שבר עין תחת עין - (בפסוק כ), על דעת רבותינו (ב"ק פג ב)".

⁶ מדובר באדם ששורו הרג אדם אחר שלמרות שכתוב על כגון זה: "השור ייסקל וגם בעליו יומת", דינו בתשלומי ממון ולא בהריגה. ראה רש"י שם שבעליו יומת הוא בדיני שמים וה"אם" של הכופר איננו התניה אלא "אשר". התורה ממירה את עונש הגורסים ממון, משום שלא הרג בעצמו, רק שורו הרג, אז קל וחומר כאן שרק פצע ולא הרג. מאידך, כאן הוא עשה בעצמו ולא שורו ...

⁷ רבים וטובים התקשו מאד בדברי ר' אליעזר כאן, שכנראה השתבשו במרוצת העתים, ונחלקו אם במקום שהבאנו את המילה [ממש] בסוגריים, יש אכן לגרוס ממש, או שמא ממון. אם נגרוס ממש, כשיטת הורוביץ וכתבי יד מסוימים, אז לפנינו שיטה המבחינה בין מתכוון ושאינו מתכוון (ראה שוב בתורה שהאנשים הנצים פגעו באישה שלא נטלה חלק במריבה הראשונה). אם לא התכוון לפגוע בעין של חברו - ישלם ממון, ואם התכוון - יעקרו לו את עינו - ממש. כך גם מבין בעל פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) בפרקנו המביא את המכילתא בלשונו ואומר: "ר' אליעזר אומר: הואיל ונתכוון לתת בו מום, אינו משלם ממון אלא נזק יתן בו ממש". לפי שיטה זו יש לקרוא את הפסוק מויקרא עד ובדגש על סופו: "וְאִישׁ כִּי יִתֵּן מוֹם בְּעַמִּיתוֹ, כַּאֲשֶׁר עָשָׂה כֵּן יַעֲשֶׂה לוֹ". מאידך, לפי הגורסים ממון, במקום הוא הבאנו [ממש], מצטרף ר' אליעזר לר' ישמעאל ור' יצחק בקביעה הברורה שעין תחת עין הוא תמיד ממון. שיטה זו מסתדרת אולי טוב יותר עם המשך הדרשה שם במכילתא: "... כלל ופרט וכלל אי אתה דן אלא כעין הפרט, מה הפרט מפורש, מומין הקבועין בו וראשי איברים, בגלוי ובמתכוין שאינו משלם אלא ממון, אף כל מומין הקבועין וראשי איברים, בגלוי ובמתכוין משלם ממון ...", אבל, כאמור, קטע זה במכילתא קשה מאד להבנה ונשאיר אותו לגדולים וטובים מאיתנו.

בהמה⁸ - מה מכה בהמה לתשלומין, אף מכה אדם לתשלומין; ואם נפשך לומר, הרי הוא אומר: "לא תקחו כופר לנפש רוצח אשר הוא רשע למות" (במדבר לה לא) - לנפש רוצח אי אתה לוקח כופר, אבל אתה לוקח כופר לראשי אברים שאין חוזרין.⁹

תניא, ר' דוסתאי בן יהודה אומר: עין תחת עין - ממון, אתה אומר: ממון, או אינו אלא עין ממש? אמרת: הרי שהיתה עינו של זה גדולה ועינו של זה קטנה, היאך אני קורא ביה עין תחת עין? ...¹⁰

תניא אידך, רבי שמעון בן יוחי אומר: עין תחת עין - ממון, אתה אומר: ממון, או אינו אלא עין ממש? הרי שהיה סומא וסימא, קיטע - וקיטע, חיגר - וחיגר, היאך אני מקיים בזה עין תחת עין? והתורה אמרה: "משפט אחד יהיה לכם" (ויקרא כד כב)¹¹ - משפט השוה לכולכם! ...¹²

דבי רבי ישמעאל תנא, אמר קרא: "כן ינתן בו" (ויקרא כד כא) - ואין נתינה אלא ממון. ...¹³

דבי רבי חייה תנא, אמר קרא: +דברים י"ט+ יד ביד, דבר הניתן מיד ליד, ומאי ניהו? ממון. ...¹⁴

אביי אומר: ... תנא דבי חזקיה: עין תחת עין נפש תחת נפש, ולא נפש ועין תחת עין. ... זימנין דמשכחת לה עין ונפש תחת עין, דבהדי דעויר ליה נפקא ליה נשמתיה. ...¹⁵

רב זביד משמיה דרבה אמר: ... פצע תחת פצע, ליתן צער במקום נזק. ... רב פפא אמר: ... ורפוא ירפא - ליתן רפואה במקום נזק. ...¹⁶

רב אשי אמר: ... כתיב הכא: "עין תחת עין" וכתיב התם: "שלם ישלם שור תחת השור" (שמות כא לו) - מה להלן ממון, אף כאן ממון.¹⁷

⁸ לא ברור לאיזה פסוק הכוונה כאן. באה הגמרא בהמשך ומדקדקת שהכוונה לפסוק: "מכה נפש בהמה ישלמנה נפש תחת נפש" (ויקרא כד יח) שסמוך לו הפסוק: "ואיש כי יתן מום בעמיתו" ולא לפסוק: "מכה בהמה ישלמנה ומכה אדם יומת" (ויקרא כד כא) שהרי שם מדובר במכה הורגת. ולעיל במכילתא מצוטט פסוק כא ואולי טעו המעתיקים. ובכל מקרה, נראה שיש בעיה עם ההשוואה הזו.

⁹ דרשה זו של הגמרא לקוחה ממדרש ספרא ויקרא אמור (יד ז) ומשלימה את דרשת המכילתא לעיל: "יכול סימא את עינו, יסמא את עינו? קיטע את ידו, יקטע את ידו? שיבר את רגלו, ישיבר את רגלו? תלמוד לומר: מכה בהמה מכה אדם - מה מכה בהמה בתשלומים, אף מכה אדם בתשלומים. אם נפשך לומר: לא תקחו כופר רוצח - לרוצח אין את נוטל כופר, נוטל את לאיברים כופר". מכל הדרשות שראינו ושנראה, זו אולי היציבה ביותר, אבל גם עליה רבו הקושיים בגמרא ולא בכדי צריך גם את הטיעון הנוסף של "אם נפשך לומר" שמביא את הפסוק מפרשת מסעי, סוף ספר במדבר: "לא תקחו כופר לנפש רוצח אשר הוא רשע למות - לנפש רוצח אי אתה לוקח כופר, אבל אתה לוקח כופר לראשי אברים שאין חוזרין".

¹⁰ נשמע טיעון מעניין, אך הגמרא דומה אותו בטענה שכמו שנוטלים נפש מול נפש ולא מחשבים גודלה או קוטנה, כך מאור עיניים הוא מאור עיניים: "נשמה שקיל מיניה - נשמה נשקול מיניה. נהורא שקיל מיניה - נהורא נשקול מיניה". אבל טיעון זה לא מפריע למפרשים לחזור ולהעלות אותו כפי שעושה זאת למשל רבינו בחיי בפירושו לפרשתנו: "ועוד כי זה שהוציא עין חברו אילו עשינו לו כן והוציאנו את עינו לא כל הטבעים שוים, ואולי השני יומת בהוצאת עינו מפני שטבעו רך מן הראשון, והתורה אמרה: עין תחת עין ולא עין ונפש תחת עין, ואם כן אין בזה השוואת היושר והמשפט לכל טבעי בני אדם זולתי בדמים, ועוד הכתוב שאמר: (ויקרא כד, יט - כ) "ואיש כי יתן מום בעמיתו כאשר עשה כן יעשה לו", "שבר תחת שבר עין תחת עין שן תחת שן כאשר יתן מום באדם כן ינתן בו", אי אפשר שיתקיים הכתוב הזה אלא כפי קבלת רז"ל בדמים ולא נטילת אבר ממש, לפי שאי אפשר לאדם לעשות חבורה כאותה שעשה לו חברו באורך וברוחב ובעומק ולא יתכן לו לצמצם, ואם יעשה פחות או יותר לא קיים "כאשר עשה כן יעשה לו", אלא מכאן שאינו ממש אלא דמים, כדמי מה שעשה לא פחות ולא יותר".

¹¹ מיד לאחר הפסוק שהבאנו בראש דברינו (השני) בפרשת אמור, ויקרא כד שהוא מעניינינו.

¹² גם טענה זו נדחית על"י הגמרא בטענה שאיפה שאפשר - אפשר, ואיפה שלא - לא. צא ולמד מאדם שסופו למות (טרפה) שהרג נפש. האם בגלל שלא ינתן לקיים בו דין מיתה, נפטור את כל הרוצחים בטענת: "משפט אחד יהיה לכם"?

¹³ ומדרש פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) ויקרא פרשת אמור מוסיף: " ... אין לי אלא ממון, שנאמר: כאשר יתן מום באדם כן ינתן בו. נאמר כאן נתינה ונאמר להלן ונתן בפלילים". אבל גם נימוק זה מאותגר על"י הגמרא שמוכיחה מיניה וביה מהפסוק עצמו שנתניה היא גם הכאה פיסית, שהרי כתוב בראש הפסוק: "ואיש כי יתן מום בעמיתו".

¹⁴ ראה זו מביאה אותנו אל הפסוק השלישי שהבאנו בראש דברינו. הגמרא מקשה גם כאן, שאם כך, מה תעשה עם "רגל ברגל"? (ושן בשן ...) וכי מעבירים ממנו מרגל לרגל? ואנחנו תמהים על עצם הפסוק הזה שנאמר בדין עדים זוממים. שם עיקר הדין הוא לכאורה כמו אצלנו: "ועשיתם לו כאשר זמם לעשות לאחיו". פה "כאשר עשה" ושם "כאשר זמם" שזה מהות דין עדים זוממים: כאשר זמם - ולא כאשר עשה". אבל איך תיתכן בכלל מציאות של עד זומם של: "יד ביד, שן בשן, רגל ברגל". ניחא נפש בנפש, שהעידו שהוא עשה דבר שעונשו מיתה, אבל "יד ביד", כיצד תיתכן מציאות כזו בעדים זוממים? ראה שתיקת המפרשים בפסוק שם בדברים פרשת שופטים. המאיר עינינו בשאלה זו יבורך בכל טוב.

¹⁵ יש חשש שכאשר נעקור את עיני המנקה, הוא עשוי למות.

¹⁶ רב זביד ורב פפא, כל אחד מפסוק אחר, מזכירים לנו את דיני החובל בחברו, שכבר נזכרו מספר פסוקים קודם בתורה: "כי יריבון אנשים והיכה איש את רעהו", שם אמנם מדובר במכה שנרפאת או במחלה, שיש בהם גם תשלומי צער ורפואה (ושבת ובושת). אם נאמר שכעת יכו את המכה וירכתו לו אבר, נצטרך לתת גם לו תשלומים אלה, שהרי גם לו יש צער וגם הוא זקוק לרפואה ומה עשינו בכך? ראה בגמרא שם שגם נימוקים אלה נדחים, אבל לא בטענה שהיינו מצפים שמה אכפת לי מצערך, פצעך ורפואתך של המכה שכעת נענש. זה חלק מהעונש. אבל דחיות הגמרא שם הם אחרות.

¹⁷ שיטת רב אשי מעניינת במיוחד. ראה שם איך הגמרא מקשה על"י למה הוא עורך השוואה משור לאדם, אדרבא, נקיש את הפסוק ונתת נפש תחת נפש" לפסוק "עין תחת עין" ששניהם מדברים באדם (ושניהם ממש באותו הנושא בו אנו דנים), ונאמר: "מה להלן ממש, אף כאן ממש". בין השיטין, מבצבצת האפשרות שאכן יבוצע עונש באיבר עצמו, כפי שראינו ועוד נראה. כללו של דבר, האמוראים מצטרפים לתנאים בניסיון למצוא נימוק לדין של עין תחת עין - ממון, כולם נדחים וכולם שרירים וקיימים, כגפי שנראה בראשונים ובספרות המחשבה והמוסר של חכמת ישראל.

תניא, רבי אליעזר אומר: עין תחת עין - ממש. ממש סלקא דעתך? רבי אליעזר לית ליה ככל הני תנאי? אמר רבה: לומר, שאין שמין אותו כעבד ... אמר רב אשי: לומר, שאין שמין אותו בניזק אלא במזיק.¹⁸

מגילת תענית (ליכטנשטיין) הסכוליון

בארבעה בתמוז עדין ספר גזרתא. מפני שהיה כתוב ומונח לצדוקים ספר גזרות אלו שנסקלין ואלו שנשרפין אלו שנהרגין ואלו שנחנקין. וכשהיו יושבין ואדם שואל ומראין לו בספר אומר להם: מנין שזה חייב סקילה וזה חייב שרפה וזה חייב הריגה וזה חייב חניקה? לא היו יודעין להביא ראייה מן התורה. אמרו להם חכמים: הלא כתוב על פי התורה אשר יורוך וגו', מלמד שאין כותבין הלכות בספר.

דבר אחר: ספר גזרתא, שהיו ביתוסין אומרים: עין תחת עין, שן תחת שן. הפיל אדם שן חברו - יפיל את שינו. סימא עין חברו - יסמא את עינו - יהו שוים כאחד. ופרשו השמלה לפני זקני העיר - דברים ככתבן. וירקה בפניו - שתהא רוקקת בפניו. אמרו להם חכמים: והלא כתוב: "התורה והמצוה אשר כתבתי להורותם" - התורה אשר כתבתי, והמצוה להורותם. וכתוב: "ועתה כתבו לכם את השירה הזאת ולמדה את בני ישראל שימא בפייהם". ולמדה את בני ישראל - זה מקרא. שימא בפייהם - אלו הלכות. יום שביטלוהו, עשאוהו יום טוב.¹⁹

אבן עזרא שמות פרק כא פסוק כד

עין. אמר רב סעדיה: לא נוכל לפרש זה הפסוק כמשמעו. כי אם אדם הכה עין חברו, וסרה שלישיית אור עינו, איך יתכן שיוכה מכה כזאת בלי תוספת ומגרעת. אולי יחשיך אור עינו כולו. ויותר קשה הכויה והפצע והחבורה, כי אם היו במקום מסוכן אולי ימות, ואין הדעת סובלת. אמר לו בן זוטא: והלא כתוב במקום אחר: "כאשר יתן מום באדם כן ינתן בו" (ויקרא כד, כ). והגאון השיב לו: יש לנו בי"ת תחת על, והנה טעמו כן ינתן עליו עונש.²⁰ ובן זוטא השיב לו: "כאשר עשה כן יעשה לו" (שם שם, יט). והגאון השיב: הנה שמשון אמר: "כאשר עשו לי כן עשיתי להם" (שופטים טו יא), ושמשון לא לקח נשותיהם ונתנם לאחרים, רק גמולם השיב להם.²¹ ובן זוטא השיב: אם היה המכה עני, מה יהיה עונשו? והגאון השיב: אם עור יעור עין פקח, מה יעשה לו? כי העני יתכן שיעשיר וישלם, רק העור לא יוכל לשלם לעולם.²² והכלל, לא נוכל לפרש על דרך מצות התורה פירוש שלם, אם לא נסמוך על דברי חז"ל. כי כאשר קבלנו התורה מן האבות. כן קבלנו תורה שבעל פה, אין הפרש ביניהם.²³ והנה יהיה פירוש עין תחת עין - ראוי להיותו עינו תחת עינו, אם לא יתן כופרו.²⁴

¹⁸ חזרנו לר' אליעזר שראינו במכילתא לעיל וכאן דעתו בפשטות, ובלי שום הבחנה בין מתכוון לשאינו מתכוון שעין תחת עין היא עקירת עין ממש. הגמרא לא מוכנה לקבל דעה זו ושואלת: וכי לא מסכים ר' אליעזר לכל התנאים והנימוקים הרבים שהבאנו לעיל? אין זו באמת שאלה כי ראשית ראינו שכל הנימוקים נדחים (מה גם שלא כולם תנאים, חלקם אמוראים שאת דרשותיהם לא הכיר ר' אליעזר ואין להקשות מאמורא על תנא). ושנית, וכי לר' אליעזר מתנורו של עכנאי יש בעיה לחלוק על כל התנאים? הרי כבר אמר עליו רבן יוחנן בן זכאי: "אם יהיו כל חכמי ישראל בכף מאזנים ואליעזר בן הורקנוס בכף שניה - מכריע את כולם" (אבות ב ח). נראה שלפנינו דוגמא קלאסית איך נקבעה ההלכה ע"י חכמים. הדעה שעין תחת עין היא ממון ולא הטלת פגם נגדי בגוף החובל, היא מושכל ברור לחכמים ודבר כל כך ברור שלא חשוב מה הנימוקים וההוכחות. זו ההלכה ואין מי שמעורר עליה, עד שבדורות האמוראים הם שואלים, ספק בתמימות ספק בערמה הלכתית: "רבי אליעזר לית ליה ככל הני תנאי?". כאילו שלא ידעו מי הור ר' אליעזר ומה כוחו. ראה הערה 4 לעיל.

¹⁹ מגילת תענית היא מהחיבורים התנאים הקדומים ביותר (לפני המשנה, התוספתא ומדרשי ההלכה). העדות שכאן על ד' בתמוז שהוא יום טוב, משום שבו בוטל ספר הגזרות של הבייתוסים (בנוסח אחר, הצדוקים), היא תעודה ייחודית וקדומה למעמדה של התורה שבע"פ ולמהות המחלוקת בין הפרושים המייצגים את התורה שבע"פ מול הבייתוסים או הצדוקים שדנו הכל עפ"י הכתוב בתורה באופן מילולי. כתיבת ההלכות בספר (מה שמאוחר יותר עשו גם צאצאי הפרושים, גאונים, ראשונים ובעלי ספרי ההלכות והמצוות), מביאה לניתוק בין ההלכה והמקרא, בעוד שדווקא דרישה בע"פ של התורה שבכתב מאפשרת הן קשר ואסמכתא לתורה שבכתב והן קיומה של תורת חיים. דין עין בעין שהוא ממון ולא נטילת איבר מגוף האדם, מתגלה כאן כאחד הדינים המרכזיים במחלוקת זו ואבן יסוד לתורה שבע"פ. להעמקה בנושא זה ובמגילת תענית והסכוליון הנלווה לה, ראה ספרה של ורד נעם: מגילת תענית - בין מקרא למשנה סדרת ספרים, הוצאת יד בן צבי, ירושלים, תשס"ד.

²⁰ היינו ש"ינתן בו" הוא כמו ינתן עליו. עונש עליו ולא עונש בו. ראה הפסוק: "אם כפר ישת עָלָיו וְנָתַן פְּדִין נִפְשׁוֹ כָּל־אֶשֶׁר יוֹשֵׁת עָלָיו", בדין שומר שנגח אדם למות, הסמוך לנושא שלנו.

²¹ בן זוטא החכם הקראי משתכנע משום מה מטיעונו של רס"ג בפירושי פסוקי המקרא והוויכוח עובר מהפסוקים למהות.

²² רס"ג עונה לבן זוטא בטענה של ר' שמעון בר יוחאי בגמרא בבא קמא לעיל: "הרי שהיה סומא וסימא, קיטע - וקיטע, חיגר - וחיגר, היאך אני מקיים בזה עין תחת עין?" - טענה שהגמרא דוחה. ראה הערה 12 לעיל. מזל שבן זוטא הקראי, לא הכיר את התלמוד ...

²³ זה הנימוק האמיתי ולא כל הדרשות והנימוקים האחרים. יש לנו תורה שבע"פ, יש בכוחנו לדרוש ולחדש ולקבוע שאין אנו כורתים אברים של בני אדם. ראה פירוש רבינו חננאל לתורה על הפסוק שמשלים את דברי רס"ג כפי שמובאים באבן עזרא.

²⁴ מעיקר הדין והצדק הטבעי, מגיע לחובל עונש אמיתי של מידה כנגד מידה והמבין את "עין תחת עין", או "עין בעין" כפשוטו, כמילולו, איננו טועה. זו המידה הראויה לו. אך המקיים "עין תחת עין" למעשה, טועה מן היסוד בהבנת המידה הראויה להתנהגות החברה האנושית עפ"י התורה. ראה ההשוואה עם דין מי ששורו הרג אדם, באותו פרק בפרשת משפטים בו אנו עוסקים: "וְאִם שׂוֹר נִגַּח הוּא מִתְמַל שְׁלֶשֶׁם וְהוּעֵד בְּבַעְלָיו וְלֹא יִשְׁמְרֵנוּ וְהַמִּית אִישׁ אוֹ אִשָּׁה הַשּׁוֹר יִסְקַל וְגַם בְּעָלָיו יוֹמֵת: אִם כָּפַר יוֹשֵׁת עָלָיו וְנָתַן פְּדִין

ספר מורה הנבוכים חלק ג פרק מא

עשה עונש כל פושע נגד זולתו, באופן כללי, שיעשה בו כמו שעשה בשוה. אם פגע בגוף פוגעים בגופו, ואם הזיק בממון יזק בממונו... ומי שחסר אבר יחוסר אבר, כאשר יתן מוס באדם כן יתן בו. ולא תטריד את מחשבתך במה שאנו עונשים כאן בממון, כי הכונה עתה לתת טעם למקראות, לא ליתן סיבת דברי התלמוד. ועם כל זה, יש לי במה שאמרו בו התלמוד דעת, אשמיענה בעל פה.²⁵

רמב"ן שמות פרק כא

(כד) עין תחת עין - הידוע בקבלת רבותינו שהוא ממון (מכילתא כאן, ב"ק פד א), ויבוא כלשון הזה בתשלומין ומכה נפש בהמה ישלמנה נפש תחת נפש (ויקרא כד יח). ואמר רבי אברהם כי כוונת הכתוב לומר שהוא חייב בכך אם לא יתן כופרו. והכתוב אוסר עלינו שלא ניקח כופר לנפש רוצח אשר הוא רשע למות (במדבר לה לא), אבל ניקח כופר במי שהוא רשע לכרות אבר מאיבריו. ולכן לא נכרות אותו לעולם, אבל ישלם כדי דמיו.²⁶ ואם אין לו, יהיה דמיו עליו חוב עד שתשיג ידו ונגאל. והראיה לדברי חכמים מה שאמר למעלה (פסוק יט) רק שבתו יתן ורפוא ירפא, ואם נעשה באיש אשר יכה את רעהו כאשר עשה בו, מה ישלם אחרי כן, והוא גם הוא צריך שבת ורפוי. ואין טענה מפני המתרפא מהרה, כי אין זה פשוטו של מקרא. אבל הכתוב ידבר בכל אדם. וגם אם נתרפא יותר מהר, כבר לקחנו נקמתו ממנו כי עשינו לו כאשר עשה בשוה.²⁷

ועל דרך הפשט אין הצלה מזאת השאלה, לבד אם יאמרו כי המכה אשר יתן מוס בעמיתו והוא מוס קבוע שישאר בו, כגון עין יד ורגל וכיה שישאר ממנה הרושם לעולם, אז נעשה כמותה בגופו, והוא מה שאמר (שם כ) כאשר יתן מוס באדם כן יתן בו, ואין בזה תשלומי שבת ורפוי כלל. אבל אשר יכה אותו באבן או באגרופ על בגדיו ונפל למשכב ונתרפא רפואה שלימה ולא נשאר בגופו מוס, בזה אמר (לעיל פסוק יט) רק שבתו יתן ורפא ירפא. והנה הכתוב שהזכיר כויה ופצע וחבורה, כפי משמעו כל הנזקים האלו בכלל הזה, והפצע והחבורה יתרפאו לגמרי. ומה שאמר הכתוב שם (ויקרא כד יט) ואיש כי יתן מוס בעמיתו רצה לכלול כל המכות, שלא האריך שם להזכיר פצע וחבורה וכיה, ואמר מוס, כי כל מכה יעשה מוס לשעתו, ואפילו המתרפא נקרא מוס...²⁸

ספר הכוזרי מאמר ג

אמר החבר: והלא נאמר בו אחר כן; +ויקרא כ"ד י"ח+ ומכה נפש בהמה ישלמנה נפש תחת נפש, הלא זה הכופר והלא לא היה אומר מי שהכה סוסך הכה סוסו אבל אומר קח סוסו, כי אין לך תועלת בהכות סוסו, וכן מי שכרת

נִפְשׁוֹ כָּל־כָּל אֲשֶׁר יוֹשֵׁת עָלָיו" (שמות כא כט-ל). ראה פירוש רשב"ם, בעקבות חז"ל ורש"י: "וגם בעליו יומת - בידי שמים. ואם יתן כופר, פטור ממיתה בידי שמים". אבל אבן עזרא צועד צעד נוסף ומחבר דין זה עם הדין של "עין תחת עין" ואומר: "והנה יהיה פירוש עין תחת עין - כי החובל חייב שיוציאו עינו תחת העין שהוציא, רק אם יתן כופר עינו. וזה כטעם וגם בעליו יומת (כט), ואחר כן אם כופר יושת עליו". מעיקר הדין, מי ששורו הרג אדם, חייב מיתה ומי שעקר עין חבירו - תיעקר עינו. ראה גם פירוש אבן עזרא לדברים דברים כה יב: "וקצותה את כפה - כמו עין תחת עין (שמות כא, כד), אם לא תפדה - כפה תקוץ".

²⁵ לשיטת אבן עזרא מצטרף הנשר הגדול (הרמב"ם) עד שהוא מוכן להפריד בין פשט הפסוקים ובין דרשות חז"ל! ואת ההסבר לפער זה, מוכן הרמב"ם לתת רק בשיחה בע"פ....

²⁶ אין זו אופציה או רשות, אלא חובה. הרעיון המוסרי לחוד וההלכה לחוד. ושוב בהשוואה לדין שור שנגח אדם והמית, ראה דברי רש"י שם (שמות כא ל): "אם כופר יושת - אם זה אינו תלוי, והרי הוא כמו (לקמן כב כד) אם כסף תלוה, לשון אשר, זה משפטו, שישיתו עליו בית דין כופר".

²⁷ רמב"ן חוזר לשיטת רב פפא בגמרא שמעלה את השאלה שגם לחובל, שכעת חובלים בו נצטרך לתת ריפוי (בדומה לדמי צער בשיטת רב זביד) ואין זה הגיוני שייתן דמי ריפוי לנחבל וגם יקבל אח"כ דמי ריפוי בעצמו (ממי? מהנחבל? מבית הדין?). רמב"ן דוחה את דחיית הגמרא שם (שאולי יש הפרש ברמות הריפוי הנדרשות) ומשאיר את נימוקו של רב פפא על כנו. לאחר כריתת איבר החובל, לאחר שלקחנו ממנו נקמה, הוא חוזר לדין כל נחבל בתורה ויש לדאוג לרפואתו. האם זה מה שרצינו?

²⁸ אם הבנו נכון את דברי רמב"ן, נראה שהוא מעלה כאן שאלה מרכזית ומפתיעה ואין העלאה זו אלא לצורך הנחתת תשובה מפתיעה לא פחות. אגב הדין בדמי הריפוי, וההשוואה עם דין חובל בפסוקים יח-יט שקודמים לעניין שלנו: "כי יריבון אנשים", אפשר בעצם להפריד בין מומים שאינם חוזרים (כלשון חכמים) ומומים שחוזרים. בין מומים שרושמים יישאר לעולם ובין אלה שמתרפאים בסופו של דבר ורושמים נעלם. באלה הראשונים נקיים "עין תחת עין" ממש, ולא הנחבל ולא החובל לא יקבלו דמי נזק, ריפוי, צער וכו'. החובל כי לא מגיע לו והנחבל כי ביקש נקמה וקיבלה. ובמומים המתרפאים יהיו כל חמשת הפיצויים המוכרים בתורה: נזק, צער, שבת, ריפוי ובושת. מה תרצה אומרים חכמים לנחבל: נקמה או שיקום? ועד שיענה, או יענו חכמים במקומו: שיקום ולא נקמה, מפנה אותנו רמב"ן לפשט המקרא. ראו איך השרשרת מתחילה בנפש תחת נפש (שעליו יש מחלוקת במכילתא אם הוא ממש או לא, ראה הערה 4 לעיל), ממשיכה בעין תחת עין, שן תחת שן, יד תחת יד, רגל תחת רגל - איברים שאינם חוזרים (לגבי שן יש דיון מיוחד לגבי ילד ששיניו יכולות עוד לצמוח), ויש המשך, אומר רמב"ן: כויה תחת כויה, פצע תחת פצע, חבורה תחת חבורה, ששם ודאי ממון הוא ומשלים את דין "כי יריבון אנשים". ממילא, כך גם איברים שאינם חוזרים. ההכאות הקלות ושניתנות לריפוי, משליכות על ההכאות הקשות המטילות באדם מוס קבוע. במקומות רבים אומרת התורה "מוס" סתם ואינה מבחינה. אף כאן, כך. ובכל מקרה, תחליט אם אתה מבקש נקמה או שיקום. עד שחשבת - החליטו חכמים בשבילך (חוץ מר' אליעזר בן הורקנוס!) - שיקום ולא נקמה. עונש מוות לרוצח, למי שנטל נפשו של אדם - כן, עונש איברים - לא. וכל אחד יסביר וידרוש עוד בנושא.

ידך אין אומרים לך קח ידו, כי אין לך תועלת בכרות את ידו. כל שכן שהיה נכנס בדינין האלה מה שסותר אותו השכל, מפצע תחת פצע וחבורה תחת חבורה, איך נוכל לשער זה, שמא ימות אחד מהם מפצע ולא ימות האחר מכמותו, ואיך נוכל לשער כמותו, ואיך נקח עין מי שאין לו אלא עין אחת כופר עין מי שיש לו שתי עינים, וישאר האחד סומא והשני בעין אחת, והתורה אמרה כאשר יתן מוס באדם כן ינתן בו. ומה צרכי לדבר עמך על אלה החלקים, אחרי אשר הקדמתי לך צורך הקבלה עם אמיתת המקובל מהם וגדולתם וחכמתם והשתדלותם.

שבת שלום**מחלקי המים**

מים אחרונים: אגב דברנו נגענו בנושא מרכזי החוזר לדמותו של ר' אליעזר בן הורקנוס, לשיטתו בהלכה ולמקומו המיוחד, חצי בפנים חצי בחוץ בבית המדרש הפרושי. מחקרים חדשים מראים שיש רגליים לדבר שר' אליעזר היה יותר משמותי, יותר מסתם בית שמאי, ונטה בהלכות מסוימות אפילו אחרי שיטות הלכה קיצוניות יותר בדומה לכתות מדבר יהודה. ראה מאמרה של ורד נעם בית שמאי וההלכה הכיתתית [התפרסם ב: מדעי היהדות 41 (תשסב) 45-67] וכן בין פולמוס למחלוקת – מדוע נוֹדָה ר' אליעזר בן הורקנוס?